

'היורד לאומנות חברו'

תחרות עסקית - מסוגיית הגמרא לספרות השו"ת ובחזרה

1. הקדמה
2. סוגיית הגמרא
3. שאלת 'היורד לאומנות חברו' בספרות השו"ת
4. ...ובחזרה - לסוגיית הגמרא
5. אחרית דבר - כמה הערות מתודולוגיות

* * *

1. הקדמה

מסכת בבא בתרא בחלקה הראשון (פרקים א-ב) עוסקת בהרחבה בענייני שכנים ושכנות, על מכלול ההיבטים והדילמות שהם מזמנים. סוגיות של הגדרת גבולות וזכויות בצד עניינים של חופש העיסוק, תקינות מוניציפאלית, אחריות סוציאלית ואף הגנת הסביבה מותחות קיום ומשרטטות את פניה של הקהילה ההלכתית. כמו במקרים רבים עיון מעמיק בסוגיות אלו עשוי לחשוף מגמות ותפיסות יסוד מכוונות במוסר החברתי של חז"ל. אחת הסוגיות המרכזיות שבה נבחנת התפיסה הכלכלית-חברתית של חז"ל היא השאלה המוכרת במינוח המודרני כסוגיית התחרות העסקית. השאלה היא עד כמה ראוי להניח ביד האדם למצות את מירב הפוטנציאל הכלכלי שמזמנים לו נכסיו וכשרונותיו, ועד כמה, מאידך, ניתן וראוי לכפות עליו התחשבות בערכים חברתיים כמו שוויון הזדמנויות או ערבות הדדית. עד היכן מגיעה חירות הפרט, ומהיכן מותר לקהילה להגביל אותה מכוח ערכיה המשותפים. בהקשר זה יש להדגיש: השאלה בה אנו באים לדון כאן איננה תוהה על תוקף הערכים כשלעצמם אלא רק על הדרכים הראויות ליישם. יכול אדם להחזיק בתפיסה ובאורח חיים שהדאגה לחלש ולעני תופסים בו מקום חשוב, ויחד עם זאת להתנגד לכפיית הערכים האלה על ידי החברה, כאשר הם באים על חשבון חירותו של הפרט. הפערים בין גישות קפיטליסטיות המקדשות את זכות הפרט ואת כלכלת השוק החופשי, לבין גישות סוציאליסטיות על גוניהן השונים, המטילות על החברה את הזכות ואת החובה לפקח על התנהלות השוק, הם מן המפורסמות בתורת המדינה המודרנית, ולא כאן המקום לדון ביתרונות ובקשיים הטמונים בכל שיטה ובכל תפיסה.¹ במאמר זה נבחן את האופן שבו עולה הדילמה הזו מתוך אחת הסוגיות ההלכתיות הנידונות בפרק שני של המסכת, פרק "לא יחפור". בדף כא של

הרב ד"ר עודד
ישראלי הוא ר"מ
בישיבה ומרצה
למחשבת ישראל
באוניברסיטת בן-
גוריון

1. הפולמוס בשאלה זו איננו מצטמצם בשאלה המוסרית או הערכית ויש לו גם היבטים של יעילות וכדאיות כלכלית. היבטים אלו, כמובן, אינם מעניינינו במאמר זה. לבחינה כוללת ומקיפה של הנושא בספרות ההלכתית, ראו: יהושע ליברמן, **תחרות עסקית בהלכה**, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, תשמ"ט.

המסכת נידונה השאלה הידועה בהלכה כסוגיית ה"יורד לאומנות חברו"². באופן קונקרטי השאלה שעולה כאן היא, האם מותר לאדם לפתוח בית עסק מתחרה במבוי או בעיר שבה קיים כבר בית עסק וזה בבעלותו של שכן אחר. מן הבחינה המהותית, ניתן היה לראות כאן מחלוקת על זכויות קדימה ותוקפן, אולם למעשה מתמקד הדיון דווקא בשאלה העקרונית של חופש העיסוק לעומת זכות הקיום או הזכות להתפרנס בכבוד. מיותר להעיר כאן עד כמה שאלות מן הסוג הזה הפכו להיות יותר ויותר רלוונטיות בתקופה שבה, למשל, רשתות המסחר החדשות כובשות את השוק ובמקרים רבים "מוחקות" ממש את המסחר הקמעונאי המסורתי, שהיה מושרש במרחב משך שנים ולעיתים אף דורות. סוגיית הגמרא שבה נדון כאן, המעלה את השאלה הזו בגלגולה הקדום, נוגעת, כך מסתבר, בשאלות הליכה של הנושא. בעיוננו כאן נבקש לחשוף, קודם לכול, את מגמות היסוד ואת המתחים המקופלים בסוגיה עצמה. אולם לא פחות מכך מאלפת ביותר דרכה של מסורת הפסיקה בספרות השו"ת הבת-תלמודית, המלמדת אולי יותר מכל על רגישויות בסיסיות הפועמות בדופק החיים שבמסורת היהודית. מאמר זה יסקור, אם כן, את תולדותיה של הדילמה ההלכתית, החל מסוגיית הגמרא, דרך הכרעת הפוסקים הראשונים, ועד לנפתולי דרכם של אחרוני הפוסקים. מסתבר שלעיתים את העמדה ההלכתית המורכבת ניתן לקלוט מן התמונה החיה והדינמית המשרטטת תוואי התקדמות, כיוון חתירה ומגמה כללית, הרבה יותר מאשר מן הסיכום ההלכתי החד-משמעי.

2. סוגיית הגמרא

בפתח עיוננו בסוגיה התלמודית יש להעיר כי השאלה בה אנו דנים כאן לא הובאה במשנה, למרות שמן המקורות המובאים במהלך הסוגיה מסתבר שיש לה ביטוי בספרות התנאים. הפרק במשנה מתמקד ככלל בנזקי שכנים והדיון בגמרא מתעורר רק אגב ההלכה שבמשנה המפרטת את זכותם של בני החצר להגביל בני אומנויות שבחצר מפני המטרד הכרוך בעיסוקיהם. בהקשר זה, ככל הנראה, מובא כאן מאמרו של רב הונא, אמורא בן הדור השני של אמוראי בבל, המעגן את הזכות להגביל את עיסוקן של בעל מלאכה מתחרה בגין פגיעתו בבעל המלאכה שקדם לו בתוך המרחב הציבורי המשותף:

אמר רב הונא: האי בר מבואה דאוקי ריחיא, ואתא בר מבואה חבריה וקמוקי גביה, דינא הוא דמעכב עליוה, דאמר ליה: קא פסקת ליה לחיותי (= בן מבוי אחד שהעמיד רחיים, ובא בן המבוי חברו ומעמיד אצלו, דין הוא שמעכב עליו, שאמר לו: אתה פוסק את חיותי).³

רב הונא מציב כאן נורמה משפטית אשר מגבילה את זכותם של בני המבוי לעסוק באווה נפשם ולהתחרות בעוסק הוותיק, ובכך היא יוצאת להגן על מי שפרנסתו תלויה במלאכתו. כדרכה של סוגיית הגמרא, הדיון במאמרו של רב הונא מתמקד בניסיון למצוא לה שורשים קדומים יותר בתורתם של תנאים:

אמר ליה רבינא לרבא: לימא, רב הונא דאמר כרבי יהודה; דתנן, רבי יהודה אומר: לא יחלק חנוני קליות ואגוזין לתינוקות, מפני שמרגילן אצלו, וחכמים מתירין? אפילו תימא רבנן, עד כאן לא פליגי רבנן עליה דרבי יהודה התם (אפילו תאמר כחכמים, עד

2. יש להעיר שהביטוי עצמו לא מופיע בסוגיה הנידונה כאן, אלא דווקא במקורות אגדה: "...ואת אשת רעהו לא טמא - שלא ירד לאומנות חברו" (בבלי, סנהדרין, פא ע"א), או: "לא עשה לרעהו רעה - שלא ירד לאומנות חברו" (בבלי, מכות, כד ע"א).

3. בבלי, בבא בתרא, כא ע"ב.

כאן לא חלקו חכמים על רבי יהודה (שם) - אלא דאמר ליה: אנא קמפלגינא אמגוזי, את פלוג שיוסקי, אבל הכא אפילו רבנן מודו, דאמר ליה: קא פסקת ליה לחיותי (= אלא שאמר לו: אני מחלק אגוזים, אתה חלק שקדים, אבל כאן אפילו חכמים מודים, שאמר לו: אתה פוסק את חיותי).⁴

אחרוני האמוראים דנים כאן באפשרות לזהות בין ההלכה שנתחדשה מפיו של רב הונא ובין דעתו של התנא רבי יהודה. ברור ומובן שבמידה וזיהוי זה היה מתאשר, הרי ש"הלכת רב הונא" הייתה נדחקה ואולי נדחית לגמרי מפני דעתם של חכמים החולקים על רבי יהודה. למעשה, תשובתו של רבא דוחה את הניסיון לתלות את הדברים זה בזה, אולם מחיר שמירת הקונצנזוס סביב ההלכה הוא בהגדרתה מחדש ולמעשה בצמצומה. על פי המסקנה בשלב זה של הסוגיה נמצא ש"הלכת רב הונא" איננה אוסרת כל תחרות שהיא, אלא רק כזו שאיננה עומדת בכללי ההגינות. יש להבחין אם כן בין צעדים תחרותיים ה"מאתגרים" ומזמינים תגובה תחרותית אפשרית מן העבר השני של המתרס לבין חדירה של גורם חדש הפוגעת באופן חד צדדי ולעיתים גם באופן בלתי הפיך בעוסקים הוותיקים. לעומת הניסיון הכושל הזה של רבינא לתלות את ההלכה הנדונה כאן במחלוקת תנאים, הפרק הבא של הסוגיה מוביל אותה אל המסקנה לפיה הלכה זו אכן שנויה במחלוקת תנאים בין חכמים לרבן שמעון בן גמליאל:

מיתבי: עושה אדם חנות בצד חנותו של חברו, ומרחץ בצד מרחצו של חברו, ואינו יכול למחות בידו, מפני שיכול לומר לו: אתה עושה בתוך שלך ואני עושה בתוך שלי!
- אי היא; דתניא: כופין בני מבואות זה את זה שלא להושיב ביניהן לא חייט ולא בורסקי, ולא מלמד תינוקות, ולא אחד מבני בעלי אומניות, ולשכנו אינו כופיהו; רבן שמעון בן גמליאל אומר: אף לשכנו כופיהו.⁵

הברייתא הנגזרת כאן אל סוגייתנו והמוכיחה בעליל כנגד דברי רב הונא דוחקת את בעלי הסוגיה ("סתמא דגמרא") למסקנה שאכן שאלה זו שנויה במחלוקת תנאים. ואף על פי שברייתא זו שבה נשנתה מחלוקת התנאים עשויה הייתה להתפרש כאילו עניינה באחריות למטרדים אקולוגיים כמו רעש, ריח וכדומה ואין לה נגיעה כלל בהלכה הנידונה כאן,⁶ בפועל היא מתפרשת בסוגיה זו כאילו עניינה במגבלות התחרות העסקית. על פי דרך זו נמצאו חכמים מתירים תחרות עסקית אף אם מדובר במתחרה החדש שאיננו "שכנו", היינו בן המקום, בעוד שרבן שמעון בן גמליאל מגן על זכות הקדימה שלו מפני חדירה של גורמים עסקיים חיצוניים. פרשנות זו של הברייתא אכן מטרימה את הדיון על תחרות עסקית כבר לימי התנאים, ובכך היא "מנטרלת" למעשה כל ראייה ממשנת התנאים שעשויה הייתה להיות מובאת כראיה כנגד רב הונא, אולם מאידך היא דוחקת את "הלכת רב הונא" אל השוליים, באשר תזוהה הלכה זו עם דעה תנאית המוצגת בברייתא כדעת יחיד.

הפרק האחרון של הסוגיה, הרלוונטי לענייננו, הוא מאמר ה"איבעיא" של רב הונא בריה דרב יהושע, בן הדור החמישי לאמוראי בבל, אשר פורט את ההלכה לפרטיה:

אמר רב הונא בריה דרב יהושע: פשיטא לי, בר מתא אבר מתא אחריתי מצי מעכב, ואי שייך בכרנא דהכא - לא מצי מעכב, בר מבואה אבר מבואה דנפשיה - לא מצי מעכב

4. שם.

5. שם.

6. נראה שרש"י בד"ה 'שלא להושיב' רמז לאפשרות זו ושלל אותה. וראו **חידושי הרשב"א** כאן ד"ה 'כופין'.

(= פשוט לי, בן עיר על בן עיר אחרת יכול לעכב, ואם הוא שייך במס של כאן - לא יכול לעכב, בן מבוי על בן מבוי שלו לא יכול לעכב). בעי רב הונא בריה דרב יהושע: בר מבואה אבר מבואה אחרינא, מאי? תיקו (שאל רב הונא בנו של רב יהושע: בן מבוי על בן מבוי אחר, מה דינו? תיקו).⁷

והנה, למרות שרב הונא בריה דרב יהושע עצמו איננו מתייחס במפורש לברייתא שנדונה קודם לכן, הרי שההלכות המוכרעות שבדבריו משקפות בודאי הנחת מוצא המזדהה עם דעת חכמים שבברייתא. ההלכה "בר מבואה אבר מבואה דנפשיה לא מצי מעכב" זהה בהכרעתה לדעת חכמים, הגורסת ש"לשכנו אינו כופיהו".⁸ אם נרצה לסכם את הסוגיה על-פי "ציר" מחלוקת התנאים, נוכל לקבוע אפוא שבאותו עניין עצמו נחלקו גם האמוראים שדבריהם נידונו בסוגיה. מעתה נאמר - רב הונא צדד בדבריו כדעת רשב"ג, ואילו רב הונא בריה דרב יהושע הכריע כאמור כדעת חכמים.

קשה להתוכח עם תיאור כזה של הסוגיה, מה עוד שכך סכמו אותה גם גדולי הראשונים. השרטוט הסכמאטי המזהה את דעות האמוראים עם דעות התנאים בהתאמה הוא גם הבסיס להכרעת ההלכה כרב הונא בריה דרב יהושע, שהרי מתוך הסוגיה מתברר שדעתו היא דעת הרבים, ואילו הדעה האחרת, דעת רב הונא, היא דעת יחיד - רשב"ג.⁹ ואף על פי כן, אם נרצה לחדור אל יסודותיה העיוניים-אידיאיים של הסוגיה עלינו לשוב אליה מצויידיים במשקפים "תלת מימדיים". דומה שההתמקדות בהסדרת מאמרי האמוראים ביחס לדעות התנאים השכיחה את העובדה שלפנינו סוגיה שנוצרה במהלך של דורות ארוכים. עובדה זו עשויה להעלות שאלות הרות משמעות ביחס להבנת דעות התשתית בסוגיה. האם ניתן בכלל להגדיר את היחס בין דעת רב הונא לדעת רב הונא בריה דרב יהושע כ"מחלוקת", והלא כפי שכבר צוין לעיל, הראשון הוא בן הדור השני לאמוראים ואילו האחרון חי בדור החמישי, עשרות שנים אחריו (גם אם שניהם בבבל). מאליו מובן ששני האישים הללו לא הכירו זה את זה, לא החליפו דברים ולא דנו בנושא הנדון כאן, כמו גם בכל נושא אחר. יתר על כן, בדבריו של רב הונא בריה דרב יהושע אין כל סימן לכך ש"הלכת רב הונא" היתה כבר בידו, מאחר ואין לה כל הפניה וכל רמז בדבריו. יתר על כן, מתוך מבנה הסוגיה, לא ברור אפילו אם רב הונא בריה דרב יהושע הכיר את מחלוקת התנאים בין חכמים לרשב"ג, ועל כל פנים כפי פירושה בסוגיה. למעשה, כשאנו בוחנים במשקפי ה"תלת מימד" את הסוגיה, מתברר שהיא בנויה מיחידות יסוד של מקורות תנאיים ואמוראיים אשר כולם עוסקים באותו נושא, אך נזדמנו הנה, נערכו ונתגבשו על ידי עורך הסוגיה. אשר על כן, אם פנינו אכן לעמוד על יסודותיה העיוניים של הסוגיה איננו יכולים לפסוח על השלב הבסיסי של בחינת כל מקור בפני עצמו, שלא בהקשרו הרחב בסוגיה.

והנה, כשאנו ממקדים את עיוננו במאמריהם של רב הונא ושל רב הונא בריה דרב יהושע כמחלוקת שממילא ולא כמחלוקת מפורשת המודעת לעצמה, נוכל להבחין בכך שדבריהם של האמוראים הללו לא רק שונים אלו מאלו, אלא אף נטועים בתוך שדות משפטיים ואידיאיים שונים לחלוטין. אכן, שניהם דנים במימוש של זכויות ובקדימה של זכויות, אולם רב הונא בריה דרב יהושע בונה את דבריו בתוך הקשר טיעונים מוניציפלי-טריטוריאלי, אשר בו עומק זיקתו של העוסק אל היחידה המוניציפאלית הרלוונטית היא אשר קובעת את זכות העיסוק שלו. רב הונא, לעומתו (וכאמור שנים רבות לפניו), מנהל שיח אותו ניתן לכנות אולי "סוציאלי" אשר מתמקד בזכות מחייתו של העוסק. ונבאר דברינו: "לוח הזכאות" אותו מכונן רב הונא בריה דרב יהושע נגזר מהפעלת פרמטר אחד בלבד, והוא מידת

7. בבלי, בבא בתרא, שם.

8. ראו את דברי התוספות, ד"ה 'פשיטא' דברי ראשונים אחרים.

9. כך פסק למעשה הרי"ף (פסקי הרי"ף על בבא בתרא, ט ע"א בדפי הרי"ף), ובעקבותיו הלכו גם רוב רובם של הפוסקים הראשונים.

ההשתייכות המוניציפלית אל העיר או אל המבוי. כך, כמבואר בדבריו, בן אותה העיר יקדם תמיד לבן עיר אחרת, וכך גם לא תהיה כל עדיפות שהיא לבן המבוי על בן אותו מבוי עצמו. אפילו חברות שאיננה ממומשת בעיר, כמו תשלום מסים, יש בכוחה לחולל זיקה משפטית רלוונטית, וגם במחוזות העמיות בהם העדיפות המוניציפלית איננה חד משמעית, אין כאן מקום לכל שיקול אחר. רב הונא, לעומת זאת, איננו מתייחס כלל לזכויות המוניציפליות (אף שסביר להניח שבמקרה קיצון הם יהיו רלוונטיים גם לדידו), אלא לזכות מסוג אחר - "דאמר ליה: קא פסקת ליה לחיותי". הפגיעה במחיתו ובמטה לחמו של העוסק הקודם היא העניין המכריע. תן דעתך - מאמרו של רב הונא הוא מאמר הלכתי מובהק, הוא איננו עוסק בנורמות של גמילות חסד ושל אהבת הרע, אלא בזכויות משפטיות. אחיזתו של האדם במטה לחמו ובמקור מחייתו היא לדעה זו זכותו המשפטית לכל דבר ועניין. פרנסתו של האדם נתפסת כאן במעין 'צינור חמצן' אליה הוא מחובר, ואשר על כן אין לאף אחד רשות לנתקו ממנה אף אם זכותו לאותו צינור לא נופלת מזכותו של המחובר. הזכות הנשקלת כאן היא זכות סוציאלית במהותה, והיא שונה באופן מהותי מן ה"סרגל" של הקדימה המוניציפלית שאותה מפעיל כאן רב הונא בריה דרב יהושע. מאחורי ה"מחלוקת" שבין שני האמוראים חברי, אפוא, פער בין שתי תפיסות עולם משפטיות, ובין שתי תפיסות אידאולוגיות רחוקות זו מזו, שלא לומר מהופכות. צמצום העניין לכדי מחלוקת הלכתית-פרקטית עלול לרוקן את הנושא מתוכן ולעקר את הסוגיה מרוח החיים אשר בה.

אם אכן נכוחים דברינו, אין מנוס מן המסקנה שהכרעת הפוסקים האחרונים כדעת רב הונא בריה דרב יהושע, אף אם היא נסמכת על טיעונים פורמליים, מקופל בה גם היגד עקרוני-אידיאי אשר מבקש לכונן את הזכות המשפטית - לפחות בכל האמור לדיני שכנים - על הזיקה המוניציפלית, ועליה בלבד. והנה, למרות כל זאת, כשאנו באים לבחון את דרכיה של ספרות השו"ת, אנו יכולים לזהות בה מגמה מובהקת שאותה ניתן לכנות "סוציאליזציה של הלכות שכנים". להצגת וביורר מגמה זו יוקדש חלקו השני של המאמר.

3. שאלת "היורד לאומנות חברו" בספרות השו"ת

בפתח הדברים נבהיר ונציין שאין בדעתנו כאן לפרוט ולהציע את המפה הרחבה של ספרות השאלות והתשובות הנוגעות לנושא עיונו. עניין זה, כמו גם נושאים רבים אחרים בהלכות שכנים, תופס מקום רחב ביותר בספרות זו, והמבקש לצלול בתוך הים העמוק הזה יוכל להיעזר, למשל, בעבודתו החשובה של יהושע ליברמן "תחרות עסקית בהלכה"¹⁰. כאן אני מבקש להעלות ולהציג מסורת הלכתית אחת, ששורשיה בספרות ההלכתית של ימי הביניים ופארותיה מגיעות עד לזמן הזה ממש. מאידך יש להדגיש - אין מדובר במסורת הזורמת בשולי ספרות השאלות והתשובות, אלא בתשובות המייצגות זרם מרכזי בעולם ההלכה לדורותיו - החל מן הראב"ה והמרדכי, דרך הרמ"א והחתם-סופר ועד למשיב בן זמננו כמו ר' משה פיינשטיין. כפי שנראה, הזיקה בין החוליות הללו של המסורת ההלכתית המדוברת עולה מן העיון בתשובות עצמן, אשר כל אחת מהן, כדרכן של תשובות הלכתיות, מבקשת להסתמך על החוליה הקודמת לה, ובכך היא חושפת את מקורות השראתה ואת זיקותיה, כאמור, למסורת ההלכתית שבה אנו מבקשים לתקוע יתדותינו.

את התפנית בנושא מציין כאמור הראב"ה בספרו **אביאסף**. חיבור זה, אף שרובו הגדול איננו בידינו זכה ורבים מן ההלכות השנויות בו צוטטו בידי חכמי אשכנז הראשונים. ההלכה שלפנינו מצוטטת על ידי **המרדכי**, ובעקבות כך גם **בבית יוסף** (בשם המרדכי):¹¹

ומבוי הסתום משלשה צדדין רק בצד אחד יכנסו לו, ודר ראובן אצל סופו הסתום, ובא שמעון לדור כנגד הצד שאין הגוי יכול לילך אם לא ילך תחלה לפני פתח שמעון נראה דיכול לעכב עליו כדרב הונא.

"ראובן" הוא כמובן העוסק הותיק. "שמעון" הוא המתחרה החדש, ואילו "הגוי" הוא הלקוח הפוטנציאלי. המבוי שבו עוסקת התשובה הוא מבוי שיש לו פתח כניסה אחד בלבד ("מבוי שאינו מפולש", כפי שהוא מכונה לעיתים), ועל כן הוא בלבד משמש לכניסת הלקוחות אל תוך המבוי. במצב עניינים כזה, אם המתחרה החדש יקבע את מושבו סמוך לאותו פתח בעוד שהעוסק הוותיק יושב בעומק המבוי ("אצל סופו הסתום"), הסיכוי שצייבור הלקוחות יטרח להגיע אליו הוא קלוש ביותר, ולכן על פי דעה כזו יש כאן פגיעה בלתי לגיטימית בהגינותה של התחרות, והדבר אסור (= "נראה דיכול לעכב עליו").

אין ספק שהלכה זו מסמנת מגמה סוציאלית המתחשבת בהשפעתה של התחרות על העוסק הוותיק ובעומק הנזק שעלול להיגרם לו. על כן ההערה החותמת את ההלכה "כדרב הונא" מתבקשת מאליה. כך הובנו דברים אלו גם **בבית יוסף** לר' יוסף קארו, אשר מכוח תובנה זו גם דחה את הדברים מן ההלכה, ובלשונו: "ונראה דאביאסף סבר דלא כרב הונא בריה דרב יהושע, ואם כן לדידן דקיימא לן כרב הונא בריה דרב יהושע לא מצי מעכב עליו".¹² ואכן לדברים הללו אין זכר ב**שלחן ערוך**. על עמדה זו חלק הרמ"א בחיבור ההגהות על **הבית יוסף**, **דרכי משה**, אשר כתב: "ולעניות דעתי נראה דגם רב הונא בריה דרב יהושע מודה בהאי דינא דחנות דהיה שמעון יושב בפתח ולא היה שום אדם יכול לעבור לראובן אם לא הלך תחילה לפני פתח שמעון...". לדעת הרמ"א הראב"ה בהלכה זו לא התכוון לסטות מהכרעתם המוסכמת של כל הפוסקים הראשונים כנגד רב הונא. את ההלכה שאותה החדש הראב"ה יש להבין, לפי זה, דווקא בהקשר לדעתו של רב הונא בריה דרב יהושע, והיא באה להסתייג מן ההלכה הפסוקה כמותו אך ורק במקרה קיצון שבה זכותו של המתחרה עלולה לפגוע בפגיעה קריטית בעוסק הוותיק. פירוש זה לדברי הראב"ה "מרכך" אפוא את הגישה המוניציפאלית הנוקשה מבית מדרשו של רב הונא בריה דרב יהושע ונוסכת בה נופך סוציאלי. באופן מעשי, משמעותם של הדברים היא שגם אם ככלל יש לאפשר תחרות פתוחה בין כל בעלי הזיקה המוניציפאלית, אם תחרות כזו פוגעת בפגיעה אנושה בעוסק הוותיק הרי שהוא זכאי לעמוד נפשו ולדרוש את סילוקו של המתחרה החדש.

הנה, לחידוש הלכתי זה מבית מדרשו של הרמ"א אנו מוצאים הד גם בתשובותיו, בהקשר לפרשה היסטורית ידועה הקשורה לדמותו ופעלו של המהר"ם פאדובה. תשובה זו של הרמ"א היא אחת מן התשובות המפורסמות ואחד התקדימים המשפטיים החשובים בנושא זכויות יוצרים. את סיפור המעשה מביא הרמ"א עצמו בפתח התשובה המובאת ב**שו"ת הרמ"א**:

והואיל וברירנו והוכחנו שדיני כותי ביני ישראל ונידון כותי עם ישראל כשני נימולים, נבוא ונקפץ אל המקום אשר דברינו הולכים לשם ונדבר על המעשה אשר נעשה

11. **בית יוסף** על ארבעה טורים, חושן משפט, סימן קנו. מקור הדברים כאמור, הוא **במרדכי**, בבא בתרא, סימן תקטז, והובאו גם **בהגהות מיימוניות** על משנה תורה לרמב"ם, הלכות שכנים פרק ו, אות ח. על חידושו של **האביאסף** ראו **פתחי תשובה** על שלחן ערוך, חושן משפט, סימן קנו, ס"ק ג.

12. שם.

בעולם. הנה הוא איש בארץ לועז אשר נודע שמו במרחקים. דלה דלה מים עמוקים, מימיו מתוקים, גוזר ומקים, יברכהו שוכן שחקים. הוא האילן הגדול אשר פריו למאכל ועלהו לתרופה, אמרתו צרופה, הוא ה"ה הגאון מהר"ר מאיר מפאדוואה. והנה שם מגמותיו רעיוניו ומחשבותיו והשתתף עם אחד מאנשי ארצו ומגדוליה והסכימו יחדיו להדפיס החיבור הגדול משנה תורה, אשר חבר הרב הכולל האמתי רבינו משה בן הרב המובהק הדיין רבינו מיימון. וכאשר חשב כן החלו לעשות בעז"ה עד שלעת עתה נגמר הדבר. והגיה אותו בשכלו הזך עד אשר לא נשאר בתוך הבר תבן, וסלק המסלה עד לא נשאר בה אבן. והנה קם אחד גם כן יענטילומר מעשירי הארץ נגדו ואמר אעשה גם אנכי לביתי ואדפיס אנכי גם אני, וכן עשה. והעיקר הוא מאתו שעושה דבר זה על מה שלא נשתתף עמו הגאון הנ"ל, ועושה דבר זה להכעיס ולכלות ממון הגאון הנ"ל ח"ו. כי ידוע אם לא ימכור הגאון ספריו שיכבד עליו המשא מנשוא.¹³

השאלה שנשאל הרמ"א כאן היא האם יש עילה למנוע מן היזם הנכרי להדפיס מהדורה נוספת, מתחרה, של משנה תורה לרמב"ם, לאחר שבאותו מקום יצאה זה לא מכבר מהדורה קודמת ביוזמתו של המהר"ם פאדובה. כהנחת מוצא לדיונו מניח הרמ"א שבנושא זה דין הנכרי הריהו כדין ישראל ואין להבחין ביניהם, ומכאן הוא יוצא לדון בדבר ומסיק שהדין הוא עם המדפיס הראשון, המהר"ם - 'ואומר, שדין הוא עם הגאון שהוא ימכור ספריו ראשונה. והואיל ובעונותינו שרבו אין ידנו תקיפה לעשות כפי תורתנו, מ"מ לא נניח את שלנו ולומר שכל ישראל ומי שבשם ישראל יכונה לא יקנה שום ספר מיימוני החדשים רק מאותן היוצאים מתחת יד הגאון הנ"ל או באי כחור". הרמ"א מאריך בפרטי המעשה, והופך בו לצדדיו השונים. לענייננו רלוונטי טיעון מרכזי אחד לטובת המהר"ם, באשר יסודותיו בסוגיתנו. הרמ"א קובע כאן באופן נחרץ שהמדפיס הנכרי הריהו יורד כאן לאומנותו של המהר"ם, ובנסיבות האמורות הדבר אסור:

היסוד הפשוט הראשון הוא בפרק לא יחפור אמר רב הונא האי בר מבואה דאוקים ריחיא ואתא בר מבואה חבריה וקא מוקים גביה דינא הוא דמעכב עליה. ומשמע מדקאמר ואוקי גביה. הרי לפנינו שמדינינו אין לו ליענטילומר שני להדפיס זה כלל והגאון הנ"ל היה יכול לעכב עליו כפי שהוכחנו לעיל, וכן מצוה על הדיינים של ישראל. רק שבעונותינו יד של עכו"ם תקיפה עלינו, מכל מקום נעשה מה שעלינו מוטל לעשות ונחתוך הדין כדפרישית. ואע"ג שהרב אלפסי והרא"ש פסקו דלא כרב הונא דקם ליה כיחידאי, מכל מקום אומר אני שיש להתיישב בדבר. שהרי במרדכי פרק לא יחפור מייתי בשם אביאסף, וזה לשונו: מבוי הסתום משלשה צדדין רק בצד אחד הוא פתוח לכנוס בו, ודר ראובן אצל סופו הסתום ובא שמעון לדור כנגד הצד הפתוח, שאין כותי יכול ליכנס למבוי אם לא שיעבור על פתח שמעון, דינא הוא דמעכב עליו כדרב הונא עד כאן לשונו. אם כן משמע שהלכתא כוותיה דרב הונא מדמייתי ראייה מיניה. אלא על כן צריכין אנו לחלק בדבר דברי היזקא כגון הכא גבי מבוי שבדאי יזיק לו, כ"ע מודו דהלכתא כרב הונא.¹⁴

עיקרי הדברים הובאו כזכור בהגהתו הנ"ל של הרמ"א בדרכי משה על דברי הבית יוסף, אולם כאן, בתשובה זו, עושה בהם הרמ"א שימוש הלכה למעשה. כאן הוא גם מנסח את ההסתייגות המסוימת

13. שו"ת הרמ"א, סימן י. על הפרשה כולה ועל תשובתו של הרמ"א ראו עוד בספרו של נחום רקובר, זכות היוצרים במקורות היהודיים, ירושלים תשנ"א, עמ' 140-145.

14. שו"ת הרמ"א, שם.

מדרכו של רב הונא בריה דרב יהושע בהגדרה כוללנית ועקרונית: "דבדבר דברי היזקא כגון הכא גבי מבוי שבודאי יזיק לו, כולי עלמא מודים דהלכתא כרב הונא". "ברי היזקא" היינו נזק מובהק. אכן, כמו הגדרות משפטיות רבות אחרות ההגדרה כאן כללית ולא חותכת, אולם ממקור הדברים באביאסף נוכל ללמוד שמדובר במצב שבו המתחרה נוגס בעוסק הוותיק בעוצמה כזו שלא מותרת בידי כוח להתגונן ולהתחרות בתנאים הוגנים, ולמעשה איננה מאפשרת את קיום העסק כלל.

תשובתו זו של הרמ"א מהווה תשתית גם לכמה מתשובותיו של החתם סופר בנושא הנדון ובהקשרים שונים. תשובה עט בחלק חושן משפט מוקדשת כולה להבהרת ההלכה של "היורד לאומנות חברו" על סעיפיה ופרטיה השונים. במסגרת זו מביא החתם סופר את דברי האביאסף וגם הוא, כרמ"א לפניו, עומד על כך שאין בדברים אלו הכרעה כרב הונא אלא הערה המסייגת את הכרעתו של רב הונא בריה דרב יהושע שהלכה כמותו. יתירה מזו, לדעתו של החתם סופר, האביאסף הסיק את הסתייגותו זו מן העיון בסוגיה עצמה:

נראה לעניות דעתי דודאי הך דר"ה קשה מ"ש רחיים דנקיט דוקא וע"כ הי' נראה לאביאסף דר"ה לא אמרה אלא בכי האי גוני שמעכב הראשון על השני שאין אדם עובר להשני קודם שיגיע לפתחו של ראשון כגון במבוי סתום וזה שייך ברחיים שמשמיע קול וכל עובר עליו יודע ושומע ביום ובלילה שיש כאן רחיים ומי פתי ילך אל השני כיון שהראשון קודם לו נמצא פוסק לחיותי' לגמרי וכעין אביאסף מיירי בחנות פתוחה וחנוני יושב ופירות לפניו וכל עובר במבוי פוגע בראשון תחלה ופוסק לחיותי' לגמרי אבל שארי אומנו' כגון חייט ובורסקי לא שייך דין זה בשום אופן אפי' דר בראש המבוי וזה בסופו מ"מ אין הכרח שילך אל הראשון ולא אל השני כי מנא ידעי כ"ע שיש כאן חייט או בורסקי וליכא אלא פחתי ולא פסקי' לחיותא ומזה לא מיירי ר"ה.¹⁵

יש להעיר שדברים אלו חושפים פער מסויים בין הרמ"א לחתם סופר בהבנת דברי האביאסף, שכן מתשובתו של הרמ"א משמע שאף שרב הונא בריה דרב יהושע נקט עמדה בלתי מסוייגת, יש להסתייג מדבריו למעשה במקרה הקיצון האמור. ואילו החתם סופר (אף שהוא מזכיר את תשובת הרמ"א ומסתמך עליה) מבקש להוכיח שההסתייגות ה"סוציאלית" הזו מובנית בתוך דבריו של רב הונא בריה דרב יהושע עצמו.¹⁶ על כל פנים, מסקנתו של החתם סופר נחרצת:

וזהו היא שיטה מחוורת שסמך עלי' רמ"א בתשובה הנ"ל ולהאי שיטה כל בפסק חיותי' מההיא מידי לגמרי ואומנתו בכך... אסור מן הדין והוה גזלן גמור... ואין לך גזלן כמותו ואם לא ישמע לקול מורהו יש להבדילו ולנדותו עד שיתן עוותיהו.¹⁷

כמו אצל הרמ"א כך בתשובתו של החתם סופר, בצד הביורר העקרוני אנו מוצאים יישום של הגישה הזו הלכה למעשה. בתשובה אחרת של החתם סופר, תשובה סא באותו חלק של קובץ תשובותיו, שהיא אף קודמת בזמנה, הוא נדרש למקרה קיצוני של "היורד לאומנות חברו":

15. שו"ת חתם סופר, חלק ה - חושן משפט, תשובה עט.

16. למעשה, החתם סופר כאן מרחיק לכת עוד יותר וטוען שאין כלל מחלוקת בין רב הונא לבין רב הונא בריה דרב יהושע, ומר אמר חדא - בריחיים אשר קולם נשמע למרחוק ועל כן הם "שואבים" את הלקוחות הפוטנציאליים של יושבי פנים המבוי, ומר אמר חדא - בשאר בעלי אומנויות. אך בכך דבריו של החתם סופר נראים דחוקים ביותר.

17. שם.

פה דרעזניץ במקולין וטבחי ישראל היה נער א' קצב בשר קרוב לשלש השנים... ועתה אירע שהנער נסע מכאן לקהלה סמוכה לחוג את חג השבועות עם קרובי' ונתעכב עוד מטעם ידוע ובין כך כשראה הערל הממונה על מכס הבשר כי בושש לבוא פתח חנותו של הנער בחזקה והושיב א' מבעלי בתים בתוכו והוא מטובי העיר למען לא יתנזק מכס המלך. ובשוב הנער אל ביתו לא רצה האיש ההוא להניח אומנות הקצבות... והנה הנער טוען כי כבר הוחזק באומנות זה והוא יורד עתה לחייו...¹⁸

תשובתו של **החתם סופר** מורכבת ומתייחסת לפנים הרבות של הסיטואציה הקונקרטית, אולם תוך כדי הדברים הוא עושה שימוש גם בעיקרון המשפטי האמור, גם אם כאן אין הוא מסתמך במפורש על האסמכתאות והתקדימים המצויים בידיו:

לכאורה היה נראה שראוי להעניש ולקנוס בעל בית הנ"ל שירד לאומנות הנער ודחאו... שהרי כ' הפוסקים טעמא דבר מתא אינו מעכב משום שזה עושה בתוך שלו וזה עושה בתוך שלו ואם כן לא מקרי יורד לתוך אומנות חבירו ועל זה לא כיוונו הז"ל אך בכעין נדון דין שע"י שירד לאומנתו מדחהו לגמרי שא"א לשניהם שיקצבו ונמצא מדחה משלו לגמרי זהו יורד לאומנות חבירו ממש ועל זה אמרו שהוא מכל מה שהעמיד דוד כל התורה עליהם והוא מהחמורות.¹⁹

הנה כי כן, למרות שאותו "בעל בית" שירד כאן לאומנות הנער הוא "בר מתא", היינו בן העיר ואוחז בזכותו מכוח זיקתו המוניציפאלית, סבור המשיב שמאחר והוא איננו רק מתחרה בו בנער, אלא "מדחהו לגמרי", אסור הדבר בתכלית האיסור.²⁰

ההגדרה "מדחהו לגמרי" כאן ברורה לגמרי. מובן שבסיטואציה שבה עוסקת תשובה זו אין מקום לשני בעלי מלאכה בתוך אותו מרחב עירוני, והעסקתו של האחד משמעותה דחייתו המוחלטת של האחר. אין לנו כאן עסק בתחרות הוגנת, אלא במאבק של הישרדות. לא כך הוא במקרים אחרים, שבהם כניסתו של גורם חדש לא בהכרח תדחק את רגלי האחרים לחלוטין. במקרים רבים אף אם הגורם המתחרה הוא בעל כוח אין מדובר בדורסנות, אלא בהנעת תהליך תחרותי שבו יהיה מקום לכוחות החדשים והותיקים גם יחד (על פי הפוסקים והמשיבים הנ"ל זהו המקרה הסטנדרטי של "היורד לאומנות חברו" שבו עוסקת סוגיתנו). על רקע הדברים הללו מאלפת ביותר תשובתו של ר' משה פינשטיין, מגדולי המשיבים בדורות האחרונים, בה הוא מחיל את "הלכת האביאסף" על מקרה שאיננו מובהק כלל וכלל. תשובתו של בעל **אגרות משה** נדרשת לשאלה האם מותר להקים בית כנסת חדש בצד בית כנסת קיים ולפגוע בכך בפרנסת רבו של בית הכנסת הישן:

18. שם, תשובה סא.

19. יש להעיר שבתשובה זו מתפלמס **החתם סופר** עם תשובתו של בעל שו"ת **חנות יאיר** (סי' מב) אשר בה מובעת עמדה הפוכה אשר אינה עולה בקנה אחד עם מסורת הפסיקה המוצעת כאן. העובדה שה**חתם סופר** אינו מזכיר כאן את דברי **האביאסף** והרמ"א קשורה לכך שכאן הוא מתמקד בחומרתו המוסרית של המעשה ובגנייה כנורמה בעקבות האגדה במסכת מכות (ראו לעיל הערה 2) ולא דווקא בהקשריה המשפטיים-אזרחיים. יש לשים לב לכך שאת תשובה סא כתב **החתם סופר** בשנת תקנ"ו, כמצויין בחתימת דבריו, בעוד שתשובה עט נתחברה בסביבות שנת תקפ"ג (ראו: משה אלכסנדר זושא קינסטליכער, **אישים בתשובות החתם סופר**, בני ברק, תשנ"ג, עמ' שמח), כלומר כעשרים ושבע שנים מאוחר יותר. ייתכן שבמהלך השנים הללו שינה **החתם סופר** את עמדתו וראו במעשה זה של "דחייה משלו לגמרי" לא רק איסור הלכתי אלא גם עילה לתביעה משפטית, וזאת על סמך פרשנותו לסוגיתנו).

20. בהמשך, כאמור, מתפתלת ומתפתחת התשובה לכיוונים שונים ורחוקים, אולם מן הקביעה העקרונית הזו אין המשיב חוזר בו.

בדבר הרבי שתבע מאלו שהתפללו אצלו מיום שקנה ביהכ"נ שלו קרוב לשלש שנים ואח"כ יסדו בגבולו ביהכ"נ אחר אשר ע"י זה השיגו גבולו וקפחו פרנסתו... כי אם לא היו מייסדים ביהכ"נ אחר כל מי שהיה דר שם ואף מי שהיה בא אח"כ לדור שם היה מתפלל אצלו, ואף שיש שם עוד ביהכ"נ אבל אינו לפי רוח היראים, ועתה כשיסדו הם שהם אנשים חשובים הלכו הרבה מהיראים שהיו הולכים אצלו לביהכ"נ שיסדו הם. והם השיבו כי לא היה אפשר להם להתפלל בביהכ"נ של רב זה, מצד שינוים בנוסח ובניגון התפלה אשר הוא בלבול גדול להתפללים שלא הורגלו בזה, וגם מצד שדרכו של הרב לקלל ולהפחיד ולבזות כמו שאירע איזה פעמים שזה קשה לסבול, וגם שאיזה מהמתפללים שם זלזלו את רבם הצדיק שא"א להם לסבול זה ולכן היה להם הרשות להפרד ולקבוע ביהכ"נ אחר, ואומרים שלא עשו שום פעולה ולא בדברים להמשיך אנשים שילכו לביהכ"נ שלהם. והרבי השיב שבכל העת היה בשלום עם כל אדם והפחדות שלו היה רק פעם אחת להציל את עצמו מהוצאת שם רע ופעם השני לא היה ענין הפחדה רק התעוררות בעלמא שכל אחד צריך רחמים ויותר לא היה שוב חרחורי דברים ביניהם.

הנכון לע"ד שלא היה רשות לא להם ולא לשום אדם ליסד ביהכ"נ אחר במקום הסמוך שע"י זה ודאי שהרבה מאלו שהיו הולכים אצלו כשלא היו מייסדים ביהכ"נ האחר ילכו לביהכ"נ האחר שיסדו דיש בזה איסור מהפך בחררה ויורד לאומנות חברו כמבואר בחת"ס חלק חו"מ סימן ס"א בדבר שאין מקום לשניהם איכא איסור יורד לאומנות חברו אף לבר מאתיה אף לר"ה בדר"י ב"ב דף כ"א והובא בפ"ת סימן קנ"ו סק"ג. ואף שעדיין נשארו אצלו אנשים שמתפללים שם כיון שהוקטן המנין כל כך עד שאין לו כדי חייו והוול ע"י זה ביהכ"נ שלו בהרבה מאד הוא ודאי קפוח הפרנסה שאסור.²¹

הכלל שאותו מבקש ר"מ פינשטיין לפתור באמצעותו את הדילמה שעומדת לפניו נובע מן ההלכה שנידונה לעיל, ושאומצה על ידי הרמ"א והחתם סופר (על דברי החתם סופר הוא מסתמך במפורש). את הכלל הזה הוא מנסח בלשון רהוטה ובהירה: "בדבר שאין מקום לשניהם איכא איסור יורד לאומנות חברו אף לבר מאתיה". השאלה היא כמובן האם ניתן לכלול באותה קטגוריה הלכתית גם את הנדון כאן. האם תחרות על מתפללים שונה באופן עקרוני מתחרות על קונים בשוק? ואחר בקשת המחילה - במה שונה בית כנסת מתחרה מבית ריחיים מתחרה? נראה שהר"מ פינשטיין חש בקושי, ועל כן הוסיף את ההבהרה: "ואף שעדיין נשארו אצלו אנשים שמתפללים שם כיון שהוקטן המנין כל כך עד שאין לו כדי חייו והוול ע"י זה ביהכ"נ שלו בהרבה מאד הוא ודאי קפוח הפרנסה שאסור". אולם דברים אלו דחוקים ואף תמוהים-משהו. קיצורו של דבר, בתשובה זו, האחרונה מן התשובות שהצענו כאן, אנו עדים ל"מתיחה" של 'הלכת האביאסף' אל קצה הגבול שבו ניתן להחיל אותו, ואולי אף מעט מעבר לו.

4. ...ובחזרה - לסוגיית הגמרא

כאן המקום לבחון את המגמה המסתמנת בספרות השאלות והתשובות כפי שבאה לידי ביטוי בדברינו לעיל לאור מגמות היסוד שזוהו בסוגיית הגמרא. כזכור, בתוך יריעת משנתם של האמוראים בסוגייתנו

21. שו"ת אגרות משה, חושן משפט, א, סימן לה.

הצלחנו לעמוד על שתי גישות יסוד שונות. הגישה ה"סוציאלית", כפי שכונתה לעיל, ומנגד הגישה ה"טריטוריאלי-מוניציפאלית" אשר בססה את סולם הקדימות על עומק הזיקה האזרחית אל היחידה המוניציפאלית - עיר או מבוי. והנה, בעוד התמונה המשתקפת מן הסוגיה הובילה את הראשונים, בעיקר מטעמים פורמליסטיים, להכרעה לטובת הגישה הטריטוריאלי, הרי שבמסורת המשתקפת בספרות השו"ת ניכרת מגמה הפוכה של חתירה יותר ויותר אל מימוש הערך הסוציאלי, אל הזהירות מפגיעה במקור מחייתו של העוסק הוותיק ואל ההזדהות עם הטעון המזוהה כאן עם רב הונא - "קא פסקת ליה לחייתו". למעשה, יש לומר, ההכרעה העקרונית כרב הונא בריה דרב יהושע כשהיא מסוייגת ואינה מתייחסת למקרים שבהם המתחרה מבקש לתפוס את מקומו של העוסק הוותיק, איננה רחוקה כלל וכלל מגישתו של רב הונא, לפחות על פי תירוצו של רבא לקושיית רבינא. על פי תירוץ זה גם רב הונא לא אמר את דבריו אלא במקום של פגיעה מובהקת במחייתו של הוותיק, אך לא במצב עניינים של תחרות הוגנת, שיש בכוחה להכיל את המתחרים כולם, או בלשון הסוגיא - במקום בו יש בידי המתחרה לטעון "אנא קמפליגינא אמגוזי, את פלוג שיוסקי".²² נמצא, אפוא, שעל אף שמנקודת המבט הפורמליסטית מובילה הסוגיה על פי מהלכה, וכפי שהסיקו הראשונים, להכרעה כרב הונא בריה דרב יהושע, סברו פוסקי הדורות שלא ניתן לדחות לחלוטין את עמדתו הסוציאלית של רב הונא ונתנו לה ביטוי - לעיתים רחב ביותר - בתוך ההלכה ה"מוניציפאלית" המוסכמת והמקובלת.

כיצד נוכל להבין את הפער הזה בין המסקנה ההלכתית החד משמעית והמתבקשת של הראשונים ובין הנוסחה המורכבת והמתחבטת של בעלי השאלות והתשובות, אשר כפי שנוכחנו לראות מייצגים מסורת איתנה ומתמשכת לאורך דורות רבים? נראה שלפנינו מהלך דברים שיש לו ביטוי גם במקומות אחרים ובסוגיות שונות. הגישה ה"ראשונית" (תרתית משמע) לסוגיית הגמרא משקפת את הצורך לקבל הכרעה הלכתית ולסמן על גבי ה"מפה" שאותה משרטטת הסוגיה את התוואי הנורמטיבי שבו יש להלך. אולם על גבי ההכרעה העקרונית הזו צומחת מגמה של המשך, גישה מעודנת יותר הנותנת את לבה לניואנסים הדקים יותר שבסוגיה והמטה אוזן גם לצלילים דקים ולכלים משניים בסמפוזניה התלמודית. מכאן גם הרצון והחתירה לתת גם לצלילים אלו מקום בתוך השדה ההלכתי. קריאה כזו של הסוגיה מבקשת לראות בה לא רק "כתב חידה" התובע את פתרונו ההלכתי (אף שכאמור אין מנוס מהכרעה הלכתית עקרונית כמסד), אלא יצירת אומנות המעלה ומעוררת קולות והדים שונים, ואלו מתדפקים על קירות הלב ומבקשים להטביע את חותמם על אורח החיים ועל הקהילה. נראה שלא בכדי אנו מוצאים את הקשב הזה דווקא בספרות השו"ת אשר נקודת המוצא שלה איננה הסוגיה המופשטת אלא דופק החיים הממשיים על מורכבותם ונפתלותם.

5. אחרית דבר - כמה הערות מתודולוגיות

העיון בסוגיית הגמרא לאור ספרות השו"ת אינו מן המורגלות בעולם הישיבות (ולמען הגילוי הנאות אודה - גם אני אינני מורגל בו). אולם יש והרגישות לקולות השונים העולים מתוך הסוגיה באה לידי ביטוי דווקא במסורת הפסיקה ההלכתית והיא משתקפת מדרך התמודדותם של פוסקי הדורות עם השאלה המזדמנת. לעיתים באופן מודע ולעיתים באופן אינטואיטיבי משקפת מסורת זו איזון דק ועדין יותר בין ערכים שונים ואידאות שונות אשר כולם כאחד עולים מתוך הסוגיה ועל כן לכולם צריך להיות מקום בתוך הנוסחה ההלכתית המשוגרת אל מחוזות החיים.

22. מובן שפירושו של רבא איננו מוכרח והוא בא רק כדי ליישב את דברי רב הונא אליבא דחכמים. אולם אם ניאות לזהות את דבריו עם דעת רבי יהודה, כפי הצעתו של רבינא, הרי שהערה זו מיותרת, וכדאי שאינה הכרחית.

ראיית הסוגיה כיצירת הדורות, כפי שבאה לידי ביטוי במאמר זה, גם היא מאפשרת בחינה מעודנת יותר של הדעות השונות. העובדה שרב הונא ורב בריה דרב יהושע לא נחלקו באופן ישיר (שהרי, כאמור, הם לא היו בני אותו דור), ושאר בסוגיה עמדותיהם לא הוצגו במפורש כמחלוקת, עשויה לסייע לנו להתייחס אליהם כדעות שונות, המייצגות תפיסות עולם שונות, אך לא בהכרח מנוגדות מהותית (גם אם בנקודות מסוימות הן מתנגשות). מנקודת מוצא כזו נקל יותר לבקש דרכים של שילוב ושל מיזוג.

אך מעבר לכל האמור, אם אמנם חפצים אנו להשכיל להקשיב לסוגיה ברגישות ולקלוט מבעדה את גוניה המרובים, עלינו להתייחס אליה כאורגניזם חי, ולראותה כיצירה רבת מימדים שיש לה מבע פנים ודופק חיים. התמקדות נפשית בשאיפה הצנועה להגיע להכרעת ההלכה בלבד, גם אם היא עושה את מלאכתה נאמנה, עלולה להמיט כליה על היצירה החיה והנושמת. לעומת זאת, השאיפה לעלות מעל הפורמליזם ההלכתי אל מקום גבוה יותר בו ניתן גם לחוש את קצב נשימותיה של הסוגיה, עשוי לתת מובן - אולי חדש, אך ללא ספק עמוק ביותר - לאידיאל הנכסף של תורת חיים.